

УДК 378.147:[37.011.3-051:75

DOI: 10.31499/2706-6258.1(9).2023.279336

ЕСЕ ЯК ФОРМА ТВОРЧОГО ЗАВДАННЯ З ДИСЦИПЛІН ОБРАЗОТВОРЧОГО ЦИКЛУ ДЛЯ СТУДЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Наталія Мендерецька, магістр, асистент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, педагогічного факультету, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

ORCID: 0000-0002-9407-3168

E-mail: nata.mender@gmail.com

Метою статті є спроба комплексно проаналізувати результати виконання здобувачами вищої освіти художніх мистецьких спеціальностей такої форми творчого завдання як есе. Розглянути його вплив на стимуляцію творчої активності студентів у виконанні як теоретичної, так і практичної фахової діяльності, на формування естетичної, емоційної та світоглядної думки. Визначено переваги такої форми творчого завдання над традиційним рефератом в умовах дистанційного навчання, зазначено позитивний вплив виконання такої форми завдання на активізацію теоретичної науково-дослідної та практичної художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: есе; форма; завдання; стимуляція творчості; творча активність; образне мислення; естетичний розвиток; образотворче мистецтво; художня діяльність.

ESSAY AS A FORM OF CREATIVE ASSIGNMENT IN THE DISCIPLINES OF THE FINE ARTS CYCLE FOR STUDENTS OF ARTISTIC SPECIALTIES

Nataliia Menderetska, Master of Arts, Assistant of the Department of Fine and Decorative Arts and Artwork Restoration, Faculty of Education, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University.

ORCID: 0000-0002-9407-3168

E-mail: nata.mender@gmail.com

The purpose of the article is an attempt to comprehensively analyze the results of performing such a form of creative task as an essay by students of higher education in artistic specialties. The article deals with the effectiveness of using essays as a creative task in the disciplines of the fine arts cycle for students of artistic specialties. The advantages of this form of creative assignment over the traditional essay in the context of distance learning are determined, the positive impact of this form of assignment on the activation of theoretical research and practical artistic and creative activity of higher education students is noted. The author emphasizes the pedagogical and educational function of the task and the possibility of developing an individual's emotional and value attitude to topical issues of history and the present in the process of its implementation. The purpose of the article is an attempt to comprehensively analyze the results of performing such a form of creative task as an essay by students of higher education in artistic specialties. An attempt is made to consider the impact of the essay on stimulating students' creative activity in both theoretical and practical professional activities, influencing the formation of aesthetic, emotional and worldview thoughts. The article explores the issues of essays as

an alternative form of work, motivation for scientific activity – preparing reports and writing scientific articles. The interest in the topic of the essay prompted reflection on the questions that arose during the processing of the material and the formation of answers through the receipt of impressions, in this case, theoretical material.

Keywords: *essay; form; task; stimulation of creativity; creative activity; imaginative thinking; aesthetic development; fine arts; artistic activity.*

На сьогодні стан підготовки здобувачів вищої освіти мистецьких спеціальностей, та зокрема спеціальностей образотворчого циклу, потребує всебічного розгляду, доопрацювання та привнесення конструктивних змін.

Як зазначає у своїй монографії, присвяченій питанням теоретико-методичних засад образотворчої підготовки студентів мистецьких спеціальностей у закладах вищої освіти Микола Пічкур: «Аналіз наявних наукових доробків засвідчує, що образотворча підготовка майбутніх фахівців мистецьких спеціальностей у закладах вищої освіти – це надзвичайно складне і різнопланове художньо-педагогічне явище. Водночас, її концептуалізація у виховних, дидактичних, психологічних і мистецтвознавчих категоріях художньо-педагогічної епістемології досі не набула системного характеру. Відчувається брак добре відрефлексованого мистецько-освітнього досвіду та відповідного інноваційного, змістового і методичного забезпечення процесу художнього вишкілу студентів у вищій школі» [5, с. 7].

Досліджуючи та вивчаючи проблему, можемо простежити певні суперечності у фаховій підготовці студентів мистецьких спеціальностей і це:

- відповідність потребам сучасного суспільства у творенні естетичної культури та браком висококваліфікованих педагогічних кадрів художньо-мистецького спрямування;
- соціо-культурна потреба у фахівцях образотворчих спеціальностей високого рівня володіння фаховими навичками та недоліками у розроблені теорії і методики їх образотворчої підготовки у закладах вищої школи;
- викликами можливостей нових цифрових технологій як загальними тенденціями підготовки сучасних фахівців та сталими традиційними прийомами підготовки здобувачів вищої освіти мистецьких спеціальностей та ін.

Як стверджується у «Методичних рекомендаціях до написання есе» за укладенням К. С. Шендеровського: «Сучасний динамічний і багатовекторний час стимулює привнесення у практику навчання студентів **нових форм і методів навчання**, які у першу чергу спрямовані на активізацію навчально-пізнавальної діяльності, підвищення інтересу до предмета, розвиток творчого потенціалу особистостей і продуктивного, критичного їхнього мислення. Ця тенденція перш за все властива навчальним закладам професійного спрямування» [8, с. 5].

Есе (фр. Essai) спроба, нарис – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання. Есе як особливу жанрову форму ввів у літературно-мистецький обіг французький філософ та письменник Мішель Монтень у 1580 році, тема есе як форми активно розвивалася у добу Просвітництва.

Окремі елементи есе ми спостерігаємо у щоденнику Т. Шевченка, творах Л. Українки. В українській літературі риси есеїстичного жанру й стилю також властиві

М. Рильському, Ю. Смоличу, О. Гончару, Д. Павличку. Збірки статей, до яких увійшли есе, видали П. Загребельний («Неможними устами»), І. Драч («Духовний меч»), Р. Горак («Тричі мені являлася любов») [8]. Досліджували тему підготовки студентів у закладах вищої освіти Шендеровський К. С., Туманов І. М., Пічкур М. О., та інші. Так, Шендеровський К. С. у праці «Як написати успішне есе: Методичні рекомендації до написання есе» розглядає питання доцільності та переваг саме такої форми завдання як творче есе. Пічкур О. М. у монографії «Образотворча підготовка студентів мистецьких спеціальностей у закладах вищої освіти» визначає сутність, структуру, критерії, показники та рівні підготовки студентів до професійної діяльності. Туманов І. М. у навчальному посібнику «Рисунок, живопис, скульптура: Теоретико-методологічні основи комплексного навчання» наголошує на творчо-продуктивному характері художньої діяльності студентів.

Мета статті – спроба комплексно проаналізувати результати виконання здобувачами вищої освіти художніх мистецьких спеціальностей такої форми творчого завдання як есе. Розглянути його вплив на стимуляцію творчої активності студентів у виконанні як теоретичної так і практичної фахової діяльності, вплив на формування естетичної, емоційної та світоглядної думки.

«Сучасний вимір суспільних проблем, відносин, постійних соціально-економічних змін та тенденцій розвитку явищ, ситуацій, потребує застосування не стільки дослідницького підходу-алгоритму, скільки творчого, відповідального та компетентного аналізу, доречного визначення проблеми, вміння професійно сформулювати альтернативу, гіпотезу та довести спроможність / неспроможність її практичного існування. Досить ефективним, що активізує студентський потенціал, методом контролю та перевірки знань більш високого порядку (за схемою: аналіз, синтез, творче застосування знань і оцінка) є есе» – зазначено у методичних рекомендаціях Інституту масової комунікації при КНУ імені Тараса Шевченка «Як написати успішне есе: Методичні рекомендації до написання есе» під укладенням доцента, кандидата наук із соціальних комунікацій Шендеровського К. С. [8, с. 6].

Особливого значення набуває **форма творчих завдань з дисциплін образотворчого циклу** під час дистанційної та індивідуальної форми навчання. Актуальною і необхідною, а часом і просто єдиною можливою, стала дистанційна форма навчання. Попередні роки пандемії коронавірусної хвороби та карантину – 2019–2021, а з лютого 2022 року після того, як Україна зазнала повномасштабного вторгнення Російської Федерації та з початком війни, дистанційне навчання у всіх сферах освіти вийшло на перший план, завдяки чому реалізувався один із головних педагогічних принципів – принцип безперервності освітнього процесу.

Дистанційне (лат. *distantio* – віддаль, відстань) навчання – інтерактивна взаємодія між викладачем, учнем та інтерактивним джерелом інформаційного ресурсу, що має всі властиві навчальному процесу компоненти (цілі, зміст, методи, засоби навчання) [7, с. 109].

Головним завданням викладачів став пошук інтерактивних форм творчих завдань, актуалізація тем творчих завдань, індивідуалізація та креативність під час виконання, розкриття творчого потенціалу, рефлексія та можливість висловлення власних думок у завданнях як практичного, так і теоретичного характеру.

Ефективність навчального процесу залежить від цілісності його структури. Будь

який цикл навчання містить цільовий (мета, завдання), змістовий (напрями), процесуальний (форми і методи) та контрольню-оцінювальний компоненти. Ці складові мають забезпечувати актуалізацію опорних знань і мотивацію навчання; формування нових понять і способів дій; застосування засвоєних знань у системі різнорівневих завдань, що завершуються діагностичним контролем і корекцією знань, умінь і навичок особистості. Процес пізнання відбувається за різними схемами залежно від виду навчання: «ознайомлення – засвоєння – повторення – застосування» (пояснювально-ілюстративне навчання); «ознайомлення – засвоєння – контроль» (програмоване навчання); «формування понять – узагальнення і висновки – практичне застосування узагальнень» (проблемно-розвивальне навчання) та ін.

Ці види передбачають безпосередню взаємодію учня з учителем, їх живе фізичне спілкування. Поширення мережі Інтернет зробило цю умову не обов'язковою. Нині, учень (студент) може контактувати зі своїм педагогом, одержувати від нього завдання і поради та надсилати результати, перебуваючи у будь-якому куточку світу, завдяки дистанційному навчанню [7, с. 109].

Так, наприклад, студентам спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» та 014 «Середня освіта. Образотворче мистецтво» було запропоновано виконати завдання з дисципліни «Історія мистецтва» у вигляді есе на запропоновані теми у відповідності до робочої програми дисципліни. Темі були сформовані таким чином, що не дозволяли виконати роботу у вигляді реферату. У темах були присутні моменти альтернативного підходу до розвитку подій історії світової образотворчої практики та її окремих персоналій, питання порівняльного характеру, провокативні та філософсько-розважальні питання. Метою було **спрямувати студентів до індивідуальної пізнавальної активності**, не використання кліше та шаблонів, творчих пошуків, власних відкриттів та евристичної діяльності. Есе, як форма творчої праці за схемою «аналіз – синтез – відтворення інформації», дає унікальну можливість розкривати власний творчий потенціал на вербальному рівні студентам мистецьких спеціальностей (художникам, дизайнерам, педагогам). Іноді для створення художнього образу необхідним є його трансформація через призму власної свідомості (слово, емоція, образ). Така форма завдання дає можливість запровадження інтегративних інноваційних технологій у викладанні дисциплін образотворчого циклу для студентів мистецьких спеціальностей: «Середня освіта. Образотворче мистецтво», «Дизайн», «Декоративно-прикладне мистецтво», «Реставрація творів мистецтва», та інших.

Неочікуваним та приємним результатом виконання самостійного творчого завдання у формі есе здобувачами вищої освіти бакалаврського рівня став цикл наукових студентських статей та участь у студентській науковій конференції із темами, які прямо або опосередковано продовжували теми есе. Це – наукові студентські статті, які увійшли до збірника наукових праць студентів і магістрантів мистецьких спеціальностей педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, випуск XIII, 2020 рік: Барановська О. В. «Сучасний гіперреалізм як інваріант французького реалізму середини XIX століття», Мазур Т. А. «Проблема протистояння академізму та романтизму у творчості представників французького живопису», Мулярчук О. М. «Феномен творчості жінок-живописців в умовах соціальних обмежень європейської культури XVI–XVIII століть», Підгорна А. О. «Формування мистецьких течій XIX ст. крізь призму творчості Рафаеля

Санті», Рекочинська А. Р. «Едвард Колі Берн-Джонс – останній представник течії прерафаелізму», Шухтуєва П. О. «Інтеграція видів мистецтва як художній прийом сучасного кінематографу» [2].

Отже, можемо стверджувати, що виконання такої форми творчого завдання як есе з дисципліни образотворчого циклу «Історія мистецтва» стало **мотивацією для студентської наукової роботи** – підготовки доповідей та написання наукових статей. Зацікавленість темою есе спонукала до роздумів та рефлексії з приводу питань, які повставали під час опрацювання матеріалу та формування відповідей через отримання вражень, у даному випадку від теоретичного матеріалу, – тем змістових модулів дисципліни «Історія мистецтва», «Історія мистецтва і дизайну», «Інтеграція видів мистецтва».

Ще одна перевага виконання творчого есе як практичного завдання під час дистанційної форми навчання – унеможливлення «сліпого» копіювання матеріалу, як, наприклад, під час написання реферату.

Усі психічні процеси, пов'язані з розвитком творчих здібностей до мистецтва, здійснюються на рівні свідомості і підсвідомості.

В образотворчому мистецтві, враховуючи його специфіку, розвиток творчих здібностей можливий лише у процесі художньо-продуктивної діяльності, здійснюваної в поетапній послідовності, визначеній як:

- враження від сприйняття натурного матеріалу;
- переробка матеріалів вражень за допомогою мислення і фантазії в **художні образи**, які виникають відповідно до логіки процесів сприйняття та уявлення;
- безпосереднє зображення, виконане на основі отриманих вражень, знань і характеру психологічної настанови [6, с. 62].

Усі етапи визначають характер творчо-продуктивного процесу в художній діяльності. Отже, навчання, виховання і формування особистості майбутнього художника ґрунтуватиметься відповідно на трьох складових структури художніх здібностей:

- художньому сприйнятті;
- образному мисленні;
- зображені, як «формалізації» результатів отриманої інформації за допомогою сприйняття і мислення.

Педагог ставлячи проблему і зосереджуючи мислення студентів на рівні понять, думок, категорій, тим самим створює умови для узагальнених висновків, формує образний стиль мислення і творче ставлення до образотворчої діяльності.

Під час практичної роботи студенти навчаються міркувати, порівнювати, аналізувати і узагальнювати окремі відчуття і сприйняття в цільні художні образи. Вони вчаться визначати не тільки видимі, а й смислові зв'язки предметів, форм, явищ, виявляти загальні і часткові, що мають певні значення і властивості.

Розвиток здібностей залежить від рівня естетичних потреб. Естетичні потреби посідають особливе місце завдяки тому, що органічно пов'язані з іншими потребами та інтересами людини [6, с. 63].

Можемо стверджувати також, що теоретична підготовка у вигляді опанування програм дисциплін образотворчого циклу, а зокрема, виконання таких завдань як

творче есе, цілком підтримує та сприяє практичним образотворчим дисциплінам – «Рисунку», «Живопису», «Скульптурі», «Композиції», «Графічним технікам» і т. п. Задовольняє естетичні потреби висловлення думок та концепцій не тільки візуального, а й вербально-розважального змісту. Біблійний вислів «Спочатку було слово» ілюструє принцип поступовості у формулі: «формування творчої думки – розважання над нею (у тому числі й у формі есе) – створення художнього образу у матеріальному втіленні (живописна, графічна, декоративно-прикладна творча композиція)».

У 2022 році здобувачам вищої освіти напряму підготовки «Образотворче мистецтво» та «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» першого курсу бакалаврського рівня освіти було запропоновано виконання творчого практичного завдання у формі есе на тему: «Мистецтво та митці у викликах війни». Завдання виконувалося у межах дисципліни «Вступ до спеціальності» та відповідно до робочої програми дисципліни. Всі студенти блискуче та натхненно справилися з завданням. Розкрили складні питання існування мистецтва під час війни, страждання та творчі пошуки митців, цілі, мету та тематику мистецьких творів, які народжуються у часи найтяжчих випробувань, патріотичну мотивацію та бажання допомогти засобами індивідуальної художньої творчості.

Студентам у формі довільного есе пропонувалось розважити над особливо гострими для людей мистецтва темами сьогодення. Чи є місце мистецтву під час війни? Чи потрібно мистецтво під час війни? Яка роль митця у війні? Чи може мистецтво бути зброєю? Чи наближує мистецтво перемогу? Що мотивує та рятує митців під час війни?

Тематика викликала жвавий інтерес та зацікавленість здобувачів вищої освіти, вони отримали можливість висловити свої думки, розважити над складними, філософськими темами, розкрити свою громадянську позицію, рефлексувати. Глибина, патріотизм та велика сила духу у рядках прекрасних молодих українців – майбутніх вчителів та художників. Наводимо уривки творчих тематичних есе здобувачів вищої освіти 1 курсу бакалаврського рівня, напряму підготовки «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» та «Середня освіта. Образотворче мистецтво» педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:

«На сьогоднішній день, у скрутну годину можлива і потрібна творчість під час війни. На сьогодні мистецтво виступає загальнонаціональною підтримкою українського народу. Самовираз митців, та художників потрібні як ніколи, а саме у формі віршів, картин, творів ДПМ, музики і тощо для підняття бойового та морального духу народу, які не дадуть схилити голови, які стануть мотивацією для наших солдат, підтримкою та «заспокійливим» для нашого народу, тим, що підніме єдність.

Завжди рушійною силою була мотивованість, а творчість пальним для цієї сили. Також мистецтво є формою збереження інформації будь-яких часів, і як зазначив Олександр Ткаченко: «Мистецтво, що народилось протягом війни, буде говорити за нас довше, ніж ми живемо». Це дасть змогу нашим дітям та онукам переосмислювати щось для себе, мати якийсь висновок, щоб подалі жити у мирі та злагоді...». *Євсєєва Вікторія.*

«Так і в сьогоднішній час, мистецтво є неймовірно важливим чинником української самобутності та незалежності. Хоч нашу культуру і намагалися знищити століттями, та вона досі живе. Не зважаючи на всі спроби російської імперії, потім

тоталітарного режиму, а зараз російської федерації знищити нашу культуру, людей, позбутися самої нації – ми продовжуємо жити і творити!

Війна кидає виклики усім людям – і солдатам, що боронять свою землю, і мирним людям, що хочуть повернутися у свої домівки, і, звичайно ж, митцям, які мають встояти будь там що, і передати досвід й знання майбутнім поколінням. Ми вистоїмо і будемо боротися за себе й за увесь народ, наші витвори мистецтва буде неможливо знищити, ми помстимося та прокладемо шлях нашій нації у майбутнє». *Циганкова Діана.*

«Мистецтво об'єднує нас та допомагає пройти усі виклики війни, рятує наш дух, підіймає настрій та може показати нам те майбутнє, яке ми можемо збудувати, коли дамо відсіч ворогу. Майбутнє, за яке відповідає кожен з нас, кожен з творців, кожен художник, скульптор, архітектор, реставратор, іконописець, дизайнер. Виконуючи твори мистецтва, ми вкладаємо в них нашу душу – щиру, доброзичливу, натхненну українську душу, котра все своє існування демонструвала усі людські чесноти та боротьбу за власну землю та істину». *Волошина Марія.*

«Картини українських художників швидко ширяться мережею, торкаючись глибин сердець не тільки співвітчизників, а й іноземців. Пісні наших виконавців лунають на весь світ, що доводять численні перемоги на пісенних конкурсах і рейтингові місця в глобальних музичних чатах. Здивування викликає наскільки популяризується рідна мова у світі завдяки українським письменникам та поетам. Все державне творче середовище працює на привернення уваги світу до всіх жахів війни в Україні, що доводять численні виставки в найбільших містах Європи». *Ситар Андрій.*

Всі фрагменти творчих есе наведені автором статті в незмінному вигляді, з урахуванням стилістики та індивідуальності виконання, виключно для прикладу.

Згодом, деякі ідеї та думки з робіт у вигляді есе набули свого матеріального втілення у художніх роботах, які були представлені на виставках творчих художніх робіт (січень-лютий 2023) студентів кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під назвою «Творчий калейдоскоп» та «Намалюємо щастя разом» у вигляді живописних та графічних композицій в різних техніках та жанрах. Так тематика есе простежується у роботах під назвами: «Мені подобається як воно горить», «Надійся, Вір, Люби», «Все буде Перемога», «Ми з України», та багато інших [4].

Отже, можемо стверджувати про зацікавленість та високий ступінь мотивації студентів творчих спеціальностей образотворчого напрямку у такій формі виконання теоретичних завдань, як творче есе і, як результат, – **стимул у творчих пошуках тем та образів для виконання практичних завдань** – з рисунку, живопису, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва, графічного дизайну; підготовки робіт до тематичної виставкової діяльності; емоційне розвантаження, патріотичне та естетичне виховання, розвиток емоційного інтелекту, активної громадянської та творчої позиції митця у суспільстві. Форма такого творчого завдання як **есе працює на активізацію пізнавальної діяльності студентів** у царині науково-дослідної роботи, розвиток творчого потенціалу, особистісне емоційно-ціннісне та інтелектуальне зростання у навчанні та професійній діяльності.

Теоретичні перспективи майбутніх розвідок в обраному напрямі простежуються

у подальшому застосуванні есе як творчої форми практичного завдання для студентів мистецьких спеціальностей, удосконаленні робочих програм з дисциплін образотворчого циклу та розширенні спектру тем для виконання завдання. Практичне застосування теми знайшло своє відображення у зацікавленості студентів-художників брати участь у міжнародному конкурсі есе молодих авторів «Візія майбутнього через виклики сучасності!». Конкурс оголошено у березні 2023 року Кам'янець-Подільською міською радою завдяки тристоронній співпраці Кам'янець-Подільський (Україна) – Каліш (Польща) – Хамм (Німеччина) в рамках реалізації міжнародного проєкту «Моментальні знімки». Переможцями стануть 5 кращих есе, які буде опубліковано у виданнях країн партнерів та доступні в їх архівах. Також німецькі партнери подаватимуть переможців проєкту для нагородження в рамках реалізації ініціативи «Премії Ричези 2022/2023».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бод Ренс. Забуті науки. Історія гуманітарних наук: пер. з нідерландської Яна Довгополого. Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 376 с.
2. Збірник наукових праць студентів і магістрантів мистецьких спеціальностей педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. XIII. Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2020. 160 с.
3. Концепція національно-патриотичного виховання в системі освіти України: наказ від 06.06.2022 № 527. URL: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdilo-novu-kontseptsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/> (дата звернення: 01.03.23).
4. Мендерецька Н. В. Мистецтво – свобода, яку нікому не відняти. *Край Кам'янецький*. 2023. 16 лютого (№ 8). С. 5.
5. Пічкур М. О. Образотворча підготовка студентів мистецьких спеціальностей у закладах вищої освіти: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 270 с.
6. Туманов І. М. Рисунок, живопис, скульптура: теоретико-методологічні основи комплексного навчання: навч. посіб. Львів, Аверс, 2010. 496 с.
7. Чепіль М. М. Педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 224 с.
8. Як написати успішне есе: методичні рекомендації до написання есе / уклад. Шендеровський К. С.; Ін-т масової комунікації при КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 34 с.

REFERENCES

1. Bod, Rens. (2016). *Zabuti nauky. Istoriia humanitarnykh nauk*: per. z niderlandskoi Yana Dovhopoloho. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho.
2. *Zbirnyk naukovykh prats studentiv i mahistrantiv mystetskykh spetsialnostei pedahohichnoho fakultetu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*. (2020). Kamianets-Podilskiy: Druk-Servis, issue XIII.
3. *Kontseptsiia natsionalno-patryotychnoho vykhovannya v systemi osvity Ukrainy*: nakaz vid 06.06.2022 No 527. URL: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdilo-novu-kontseptsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/>.
4. Menderetska, N. V. *Mystetstvo – svoboda, yaku nikomu ne vidniaty*. *Krai Kamianetskyi*. 2023. 16 liutoho (No 8), 5.
5. Pichkur, M. O. (2022). *Obrazotvorcha pidhotovka studentiv mystetskykh spetsialnostei u zakladakh vyshchoi osvity*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K.
6. Tumanov, I. M. (2010). *Rysunok, zhyvopys, skulptura: Teoretyko-metodolohichni osnovy kompleksnoho navchannia*. Lviv, Avers.
7. Chepil, M. M. (2012). *Pedahohichni tekhnolohii*. Kyiv: Akademvydav.
8. *Yak napysaty uspishne ese: metodychni rekomendatsii do napysannia ese*. Shenderovskiy K. S. (Ed.). (2007). Kyiv.